

Pieter Zandt, predikant te IJsselmuiden en Grafhorst van 1910 - 1915

100 Jaar geleden was de nog jonge Pieter Zandt predikant van IJsselmuiden en Grafhorst. Juist in deze jaren werd de eeuwenoude dorpskerk grondig verbouwd en uitgebreid met 2 nieuwe transepten om de vele kerkgangers plaats te kunnen blijven bieden. Wie was deze dominee en wat was zijn invloed in de gemeente, in het dorp én ten opzichte van de kerkuitbreiding?

Zandts voorganger

Sinds 16 december 1906 werd de Hervormde Gemeente van IJsselmuiden en Grafhorst 'bediend' door dominee Nicolaas Cornelis Bakker. Deze dominee woonde met vrouw en 2 opgroeiende kinderen in de nog vrij nieuwe pastorie aan de Dorpsweg. Vanwege zijn zeer geringe lengte werd hij hier al snel 'het kleine bakkertien' genoemd. Een nog lang bewaard gebleven kanselvonder van wel 30 cm hoog getuigd hier van.

Hoewel klein van stuk, zijn daden waren groot. Ook in zijn 4^e gemeente IJsselmuiden-Grafhorst liet hij geen gezangen zingen en zocht hij troost bij oude schrijvers of in gezelschap bij 'het volk des Heeren'. Van huis uit was hij een rechtzinnig man ofwel een orthodoxe dominee. In de jaren '80 van de 19^e eeuw opgegroeid in het gezin van Nicolaas Bakker uit Rotterdam, een evangelist van de "Vrienden der Waarheid", die destijds ook regelmatig in de school van Grafhorst en in de kerk van IJsselmuiden voorging. Door deze Bijbellezingen, begonnen door evangelist Bakker en later door ds. Deetman voortgezet, is de zucht naar godsdienstige samenkomsten in Grafhorst versterkt. Dat dit onder invloed van andere factoren in 1884 tot een afscheiding zou leiden, heeft echter niemand kunnen voorzien. Best bijzonder dus, dat een zoon van evangelist Bakker, vele jaren later de Hervormde Gemeente van IJsselmuiden diende!



Ds. N.C. Bakker (1868 - 1943)

Ruim 3 jaar heeft dominee Bakker in IJsselmuiden mogen arbeiden. Dikwijls is in de kerkenraad gesproken over allerlei zaken met betrekking tot het geloofsleven en werkzaamheden voor kerk en school. *'Over de geesteloosheid der kerk in 't algemeen, de onvruchtbaarheid, gemis aan arbeid en nood: hoe moet ik zalig worden, een verlaten van de wereld en de zonde en een zoeken naar de oude paden, gemis van werkzaamheid in de middellijke weg tot behoudenis der ziel.'* Ook werd in deze jaren al meermalen over de eventuele oprichting van een School met de Bijbel gesproken. Iets wat pas ruim 10 jaar later concreet werd. In januari 1909 diende het eerste beroep zich al weer aan.

Het bevolkingsregister van IJsselmuiden geeft aan dat het gezin Bakker naar Kesteren is vertrokken op 15 maart 1910. De Kamper Courant vermeldt dat: *'Ds. Bakker, predikant bij de Herv. Gemeente te IJsselmuiden, die naar Kesteren gaat, Zondagmiddag 13 maart afscheid heeft genomen van zijn gemeente, sprekende naar aanleiding van Romeinen 16 vers 25, 26 en 27.'*

Beroepingswerk

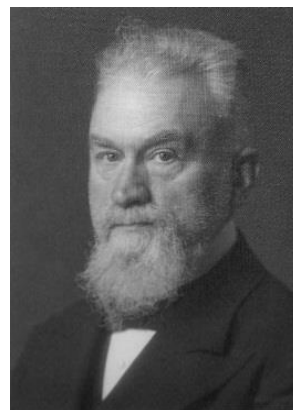
Onmiddellijk na het vertrek van dominee Bakker werd het beroepingswerk ter hand genomen. In haar vergadering van 9 april 1910 wordt door de kerkenraad een tweetal predikanten opgesteld. Sinds vele jaren was dit ook in IJsselmuiden de gebruikelijke methode. Gemeentelieden kregen op de avond van 11 april de

gelegenheid hun voorkeur aan te geven voor een te beroepen predikant. Het gestelde dubbeltal bestond uit ds. J.P. Paauwe te Bennekom en ds. J.G. Deur te Gouda.

De kerkenraadsnotulen melden ons dat *'dominee Paauwe 17 van de 17 stemmen heeft gekregen'*. Hoewel de eenstemmigheid ons ook opvalt, lijkt dit geringe aantal stemmers toch vooral een droevig teken van de betrokkenheid van de gemeenteleden. Bekend staan als een zeer rechtzinnige gemeente, zondag aan zondag een uitpuilend kerkgebouw, en dan hier zomaar een signaal van een zeer matige meelevendheid. Of moeten we hier concluderen dat het vertrouwen in de kerkenraad zijn weerga niet kende...? Een jaar later bleek immers wel, bij de verplichte tienjaarlijkse stemming, dat *'uitgebracht worden 64 stembriefjes, gelijk aan het aantal opgekomen stemgerechtigden. 63 hadden gestemd voor de kerkenraad, zodat de bestaande toestand de komende tien jaar bestendig blijft...'*. Dit betekende dat de kerkenraad zelf nieuwe ouderlingen en diakenen verkoos, zonder stemmingen door de gemeente.

De beroepingsbrief wordt klaargemaakt en contacten worden gelegd. Volgens het kasboek van de Kerkvoogden zijn de broeders Huisman en Jonker naar Bennekom afgereisd om dit beroep weg te brengen, waarvoor zij f 6,35 onkostenvergoeding declareren. Later ondernamen Van Asselt en Jonker de reis naar Bennekom (voor f 16,-), maar helaas, het mocht niet baten. Dominee Paauwe bedankte.

In de notulen van de gezamenlijke vergaderingen van Kerkvoogden en Notabelen lezen we dat op 10 mei 1910 wordt besloten dat de toelage voor een eventuele nieuwe predikant f 1190,- per jaar zal bedragen. Dit soort informatie dient natuurlijk aan een te beroepen predikant te worden meegedeeld.



Ds. J.P. Paauwe

Op 18 mei stelde de kerkenraad een nieuw dubbeltal. Ds. D.Th. Keck te Zuilichem en ds H. Doornveld te Oudewater. 5 Dagen later stemden 19 gemeenteleden unaniem op dominee Keck. Het beroep wordt begin juni weggebracht, maar ook deze predikant heeft bedankt.

Al heel snel komt de kerkenraad met het volgende tweetal: ds. J.D. de Lind van Wijngaarden te Putten en ds. J.H.T. Remme te Rijssen. De stemming is op 27 juni. Wat de oorzaak is geweest, weten we niet, maar nu een verdubbeling van aanwezige stemgerechtigden. De uitkomst is zowaar opnieuw unaniem: dominee de Lind van Wijngaarden krijgt alle 37 stemmen. Van Asselt reist naar en verblijft in Putten. F 21,- heeft dit gekost. Maar deze dominee komt ook zelf naar IJsselmuiden. Om op beroep te preken, zoals dat heet. Het kasboek geeft aan dat hem hiervoor 25 gulden aan onkostenvergoeding is betaald. De notulen van de gezamenlijke vergaderingen van Kerkvoogden en Notabelen geven ons een beeld van geheim overleg. Tijdens de vergadering van 29 juni besluit men *'de te beroepen predikant ds. De Lind van Wijngaarden te Putten een extra toelage van f 300,- toe te zeggen. De komst van deze (onder ons zeker niet onbekende) predikant naar IJsselmuiden wordt zeer gewenst'*. Maar o, wat is strikte geheimhouding betreffende dit besluit vereist, want stel je voor dat deze dominee bedankt... Later gaan ook nog andere ouderlingen naar Putten, waarschijnlijk om de dominee er nog maar eens van te verzekeren dat zijn komst zeer wordt begeerd. Het heeft uiteindelijk niet het gewenste resultaat gehad. De dominee, met zijn prachtige en deftige naam, bedankt.

Dominee Pieter Zandt wordt beroepen

9 Augustus is men er al weer uit. Het volgende dubbeltal moet worden: ds. P. Zandt te Loon op Zand en ds. H. Doornveld te Oudewater. Deze tweede dominee krijgt dus een herkansing. En zowaar, hij krijgt nu in de daaropvolgende week 13 stemmen. Dominee Zandt echter, mag rekenen op 49 stemmen. Opnieuw een hogere opkomst van leden, maar de unanimiteit is er dit keer niet. Was er een groep gemeenteleden die niet zeker wist of zij dominee Zandt wel mochten?

De kerkenraadsnotulen van 21 oktober 1910 vermelden: *'Vergadering in aanwezigheid van de consulent en de nieuwe predikant ds. Zandt'*. Hartelijke woorden klinken.

Als het boekjaar 1910 wordt afgesloten, kunnen we prachtig in het kasboek van de kerkvoogdij zien wat de totale beroepingskosten in dit bewogen jaar hebben bedragen. Diverse reis en verblijfkosten zoals hiervoor al aangegeven staan vermeldt. Ook de onkosten van Dominee van Leusden, de consulent, bedragen bijna f 90,-. En dan de specifieke kosten van overkomst van dominee Zandt. We zien staan:

J. Rietman, verhuiskosten ds. Zandt – f 263,92

Ds. Zandt, reis en vervoerskosten – f 71,55

Brood, boter, vlees, kaas, wijn en sigaren in verband met de komst van ds. Zandt – ongeveer f 20,- in totaal.

Bij de onvoorzienne uitgaven, in het kasboek op een andere bladzijde, staat:

Verhuizingskosten ds. Zandt van Kamperveen naar Loon op Zand, f 270,-

Hieruit kunnen we opmaken dat de komst van dominee Zandt uiteindelijk toch iets meer dan 600 gulden heeft gekost. De sigaren hebben er vast niet minder om gesmaakt! En in Loon op Zand ontvingen ze hiermee een doekje tegen het bloeden...

De 4 beroepen predikanten in deze (korte) vacaturetijd, waren allen 'mannen van naam'. Zij stonden bekend als zeer rechtzinnig, met een alarmerende prediking. En misschien kunnen we ook wel zeggen dat men zich hier in IJsselmuiden voelde aangetrokken tot predikanten die zich onderscheidten door ferme taal en soms een rigoureuus optreden. De beide dominees en tevens vrienden Paauwe en Keck bleken zelfs enkele jaren later niet langer als Hervormd dominee te kunnen fungeren. Paauwe werd afgezet, Keck scheidde zich af. In Loon op Zand stond ook dominee Zandt bekend als onverschrokken. Hij haalde eens belijdenis-catechisanten uit het café vandaan.

Wie was dominee Pieter Zandt

Pieter Zandt werd geboren in Stedum in Groningen op 6 maart 1880. Zoon van Pieter Pieters Zandt, landbouwer, en Hillechien Boerema. Pieter volgde in zijn geboorteplaats de lagere school en bezocht vervolgens van 1894 af het stedelijk gymnasium in Kampen. Hij was deze jaren in de kost bij Jacob Gerrit Bleeker, in het tehuis voor gymnasten aan de IJsseldijk. (Zie hiervoor ook het artikel van Jaap van Gelderen in het tijdschrift van december 2011.) Met het daar behaalde diploma op zak liet hij zich in 1900 - daartoe vooral aangespoord door zijn moeder - inschrijven als student in de theologie aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. Aanvankelijk geraakte de jonge Zandt onder invloed van de theorieën van L.N. Tolstoj en G.W.F. Hegel, die zich in godsdienstig opzicht van de orthodox-gereformeerde leer onderscheidten, door de mens en diens eigen kunnen centraal te stellen en daarbij God en het gezag van de Bijbel duidelijk minder betekenis toe te kennen. Na een plotselinge en ingrijpende bekering in 1902 zou Zandt de denkbeelden van Tolstoj en Hegel de rug toekeren, hen later zelfs 'ongeloofsmannen' noemen. Vanaf dit moment wijdde hij zich geheel aan de gereformeerde leer. Zijn levensdevies was dienovereenkomstig: *'Niets uit mij, maar alles uit Hem'*.

Na het afleggen van het proponentsexamen in november 1905 werd Zandt beroepbaar gesteld in de Nederlandsche Hervormde Kerk en in april 1906, kort na zijn huwelijk, deed hij intrede in de hervormde gemeente van Kamperveen. Pieter is getrouwd op 19 april 1906 te Kampen met Jantiene Gerharda Helene Pruissen. Uit dit huwelijk werden geen kinderen geboren. Gedurende bijna twintig jaar zou hij het ambt van predikant bekleden: na zijn eerste gemeente volgden van 1909 tot 1910 Loon op Zand, vervolgens tot 1915 IJsselmuiden-Grafhorst, daarna tot 1919 Ede en ten slotte tot 1925 Delft. In dit laatste jaar werden hem de rechten van een emeritus-predikant verleend, omdat hij toen zitting kreeg in de Tweede Kamer voor de SGP. Hoewel hij vanaf toen dus geen gemeente meer diende, ging hij nagenoeg iedere zondag nog voor in talloze kerkdiensten in verschillende gemeenten.

In 1922 was Zandt toegetreden tot de vier jaar eerder opgerichte Staatkundig Gereformeerde Partij. Al na een jaar werd Zandt tot lid van het partijbestuur gekozen en op 15 september 1925 kwam hij in de Tweede Kamer, waar hij samen met het zittende lid G.H. Kersten (predikant van de Gereformeerde Gemeente) de SGP-fractie ging uitmaken. Naast het lidmaatschap van de Tweede Kamer vervulde Zandt nog andere functies. Zo was hij sinds 1946 voorzitter van de SGP, trad hij vanaf september 1945 op als hoofdredacteur van het partijorgaan De Banier, had hij sedert 1930 zitting in de Provinciale Staten van Zuid-Holland en maakte hij vanaf 1927 deel uit van de gemeenteraad van Delft. Al deze functies bekleedde Zandt, evenals het Kamerlidmaatschap, tot aan zijn dood in 1961.

Dominee van IJsselmuiden en Grafhorst

Na maar een ruim jaar te Loon op Zand in Noord-Brabant gewoond te hebben, keerde het echtpaar Zandt nu dus terug naar de voor hen zo bekende omgeving. Over het korte verblijf in Loon op Zand zei de dominee later eens: *'Een jaar voor één ziel'*, waarmee hij doelde op de wonderlijke bekering van een dorpeling. Maar ds. Zandt zelf leerde in dit jaar eveneens de Christus kennen. Een ervaring die verdieping en verrijking in zijn prediking bracht.



Verlovingsfoto kandidaat Pieter Zandt en Jantiene Gerharda Helene Pruisen.

Op zondag 23 oktober 1910 vond de bevestiging te IJsselmuiden-Grafhorst plaats door ds. D.E.J. Hupkes uit Staphorst, die daarbij preekte over Johannes 1 : 29b *'Zie het Lam Gods, Dat de zonde der wereld weg neemt'*. Ds. Zandt, nog maar 30 jaren jong, beklom in de middagdienst niet zonder schroom de kansel van de dorpskerk te IJsselmuiden en nam zijn intredetekst uit Jeremia 15 : 19 *'Zo gij het kostelijke van het snode uittrekt, zult gij als Mijn mond zijn'*. Evenals Jeremia voelde hij zich gedrongen tegen het verval van godsdienst, tegen de toegenomen goddeloosheid en tegen het verval van zeden, de oordelen des Heeren aan te kondigen...

Wat bij de komst van dominee Zandt al speelde in de gemeente, was het probleem van plaatsgebrek in de oude dorpskerk. Dit probleem werd alleen maar vergroot bij de overkomst van deze nieuwe predikant, want allerlei 'nieuwsgierigen en heilbegerigen kwamen hem horen'. Uit overleveringen is bekend dat de kerk vaak zo vol was, dat de onderste tree van het trapje naar de preekstoel zelfs niet onbezet bleef. In één van de andere artikelen van deze uitgave hierover echter meer.

De eerste financiële uitgave, vermeldt in het kasboek van de Kerkvoogden, onmiddellijk ná de overkomst van het echtpaar Zandt, werd genoteerd als: - *D.J. Telder, elektrische bel aangelegd pastorie f 17,38*
De dominee en mevrouw waren immers van stand! Kwam dominee Zandt al uit een rijk en voornaam boeren geslacht, mevrouw Zandt behoorde tot de deftige burgerij van Kampen. Haar ouders waren hier in 1897 komen wonen aan de La Sablonièrekade no 5, eigenlijk vrij dicht in de buurt van het kosthuis voor gymnasten van Bleeker! Pieter en Jantiene zullen zo elkaar vrij snel hebben leren kennen. Moeder Pruissen overleed in 1910, vader, gepensioneerd legerarts / majoor, in 1911. De zus en de halfzus van mevrouw Zandt trouwen met de fabrikanten Gijsbert en Hendrik Berk. Mevrouw had dus (van huis uit) een deftige levensstijl, wat aan veel dingen te merken was. En hoewel ze beslist heel vriendelijk was, kwam ze toch wat afstandelijker over dan haar man. Er wordt verteld dat kerkgangers elke zondag uitkeken naar het moment dat mevrouw Zandt de kerk binnenkwam; welke hoed zou ze nu weer ophebben? Ze had kennelijk een grote variatie aan hoofddekzels en hoedversieringen. Weinig IJsselmuiden of Grafhorster vrouwen zullen hierbij in de schaduw hebben kunnen staan...

Mevrouw Zandt had trouwens ook haar eigen werkzaamheden. Dat waren niet in de eerste plaats huishoudelijke bezigheden. Daarvoor had het predikantsechtpaar één of soms meerdere dienstboden in dienst. De bezigheden van de domineese betroffen het beheren van het eigen vermogen. *(noot 1)* Ze had nogal het een en ander aan aardse goederen meegekregen en geërfd. Hoewel de dominee regelmatig in zijn preek sprak over het 'aardse slijk' wanneer het ging over geld en goed, kwam mevrouw dikwijls geïnteresseerd informeren bij de bank hoe het ervoor stond met de aandelen. Van één dienstbode konden we met behulp van het dienstbodenregister van IJsselmuiden de naam achterhalen. Het betrof Geertje Tuinman, geboren in 1890 en dochter van Arent Tuinman en Aaltje Jonker. Deze Geertje werd wellicht bijgestaan door één of meerdere dienstmeisjes.

Haar vader was Petrus Barthold Pruissen, geboren rond 1830 in Zuidlaren in Drenthe. Hij was een zoon van Petrus Pruissen en Pauline Anne Harmine Brockes. Hij is overleden te Kampen op 4 augustus 1911, 81 jaar oud zijnde.

Haar moeder was Heigina van der West, geboren op 17 Februari 1844 in Opwierde, Appingedam in Groningen. Zij was een dochter van Lambertus Pieters van der West en Jantje Lambertus Toxopeus. Zij was eerder getrouwd met Cornelis Theodorus Bebringh, waarbij zij een dochter had gekregen (Anna Henrica Wilhelmina Bebringh, geb. 19 sept 1867, huwt 17 nov 1898 de fabrikant Gijsbert Berk). Zij is overleden te Kampen op 18 februari 1910, 66 jaar oud zijnde.

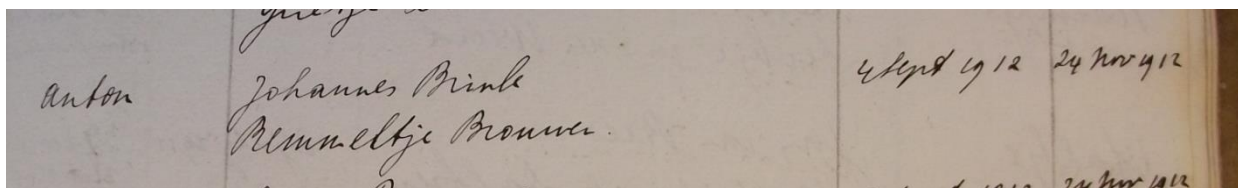
*Op 19 Mei 1876 in Zuidlaren getrouwd. Uit dit huwelijk werden 2 dochters geboren:
1.) Pauline Anne Hermine Pruissen, geb. 23 sept 1877, huwt 5 nov 1902 met de fabrikant Hendrik Berk, overleden op 30 dec 1943 te Kampen
2.) Jantiene Gerharda Helena, geb. 2 april 1884, huwt 19 april 1906 met de predikant Pieter Zandt, overleden op 9 november 1955 te Delft*

Komen uit Zuidlaren, vader is gepensioneerd legerarts/majoor. Wonen sinds mei 1897 te Kampen aan de La Sablonièrekade no 5.

Het Bevolkingsregister van IJsselmuiden vermeldt in de periode 1910-1920 nog een familie Zandt. Nieuwsgierig zochten we uit wie dit geweest kunnen zijn. Het betreft ouders van een (zieke) theologiestudent in Kampen, die hier een jaar hebben gewoond. Zij waren heel in de verte familie van de dominee en kwamen van oorsprong ook uit Stedum. *(noot 2)*

In de periode dat dominee Zandt verbonden was aan de Hervormde Gemeente van IJsselmuiden-Grafhorst heeft hij in 50 doopdiensten ongeveer 290 kinderen gedoopt. 47 stelletjes werden door hem kerkelijk ingezegend. In de jaren 1911 – 1915 deden op eerste paasdag in totaal 159 personen openbare belijdenis. Op 21 oktober, op de donderdag vóór het vertrek van de dominee die zondag daaropvolgend, werd door 26 personen belijdenis afgelegd. Deze catechisanten, pas in de nazomer van 1915 begonnen met de belijdeniscatechisatie, werden enigszins sneller dan normaal klaargestoomd voor dit belangrijke gebeuren. Voor wat betreft het aantal 'lesuren' kwamen zij er genadig af.

Heel regelmatig komen er ook personen van buiten, die, na goedkeuring door de kerkenraad, lid worden van de gemeente IJsselmuiden-Grafhorst. Gereformeerden worden Hervormd, import wordt in de lidmatenregisters bijgeschreven en ook komen er broeders en zusters terug van de Oud Gereformeerde Gemeente te Grafhorst.



Anton Brink, geboren op 4 september 1912, werd gedoopt op 24 november door ds. P. Zandt

Evenals in Loon op Zand hield ds. Zandt op zondagavond gezelschapsbijeenkomsten. *'Van Gods kinderen leer ik altijd veel'* was een vaker gehoorde uitspraak van de dominee, die zich wat dat betreft niet verhiel boven zijn medegemeenteleden. De dominee gaf blijk van een afhankelijk leven. En dan steeds te bedenken dat hij nog maar net de dertig was gepasseerd! H. Hille schrijft in zijn boek over het leven en het werk van dominee Zandt over de volgende gebeurtenis. Op een keer was ds. Zandt in gesprek met een gemeentelid die in grote moeilijkheden verkeerde, toen de dominee plotseling uit de studeerkamer wegliep. Na enige tijd kwam hij terug, nam weer plaats in de stoel en gaf de man advies. Terwijl de dominee sprak zag de man iets aan de neuzen van dominees schoenen en aan diens broek ter hoogte van zijn knieën. Toen begreep de man wat er zojuist was gebeurd. De dominee had gebeden...

Om de 3 jaar werd de gemeente bezocht door kerkvisitatoren. Er was dan uiteraard een gesprek met de kerkenraad. Zo ook in mei 1912. Kerkvisiteatie door ds. M.G. Blauw uit Blokzijl en ds. H.H. Schipper uit Willemsoord. *'Onderzoek der boeken en vragen gesteld. Alles in goede orde. Discussie tussen hen en de voorzitter over de classicaie zending waarbij verschil van gevoelens duidelijk aan het licht komt.'* Wellicht ging het hier over de verhouding tussen de GZB en de classicaie zendings commissie en de mate van ieders verantwoordelijkheden. De kerkenraad van IJsselmuiden wenste in ieder geval niet aan deze classicaie zendings commissie deel te nemen. Ook in mei 1915 was het weer zover. Kerkvisiteatie door ds. v.Dijk te Oldemarkt en ds. Reijnierse te Vollenhove. *'Alles nagezien en in de beste orde bevonden. Bij de voorgeschreven vragen, die overigens naar genoegen van de visitatoren beantwoord werden, bleek tussen hen en de kerkenraad verschil te bestaan op het punt van de avondmaalsviering. Met woorden van welkom en wensen voor elkanders beste welzijn werden de visitatoren ontvangen en scheidten zij van elkander.'* Al vele jaren bleek bij visiteatie dat de avondmaalsgang zeer matig was. Het Heilig Avondmaal werd vier maal per jaar gevierd. Het werd voorafgegaan door huisbezoek, waarbij de ouderlingen alle belijdende leden van de gemeente langs liepen. Daarna werd op de kerkenraadsvergadering het geestelijk leven van de gemeente besproken en zo nodig tucht geoefend over hen die zich hadden misgaan. Velen durfden niet deel te nemen en hier kwam de jaren door maar geen verandering in...

In het bijzonder was de jeugd van de gemeente bij dominee Zandt op het hart gebonden. Veel zorg besteedde hij aan de catechisaties. Zijn uitleg van de geloofsleer was helder, wat niet wegneemt dat hij het geven van dit onderwijs *'voor het heilig aanschijn van God'* toch wel moeilijk vond. Met een punten- en beloningsstelsel probeerde hij de catechisanten aan te sporen tot ijver en trouw. Eens per jaar vond naar aanleiding van het behaalde puntenaantal het uitdelen van boeken plaats. Dan kwam de kist met boeken op tafel, door de dominee zelf aangeschaft en betaald.

Uit de aantekeningen van Aaltje Holsteijn (1910 - 2002) (noot 3)

Ik ben geboren op 22 november 1910 in Oosterholt. Ik was 2 dagen oud, toen kwam Dominee Pieter Zandt met ouderling Bruins op huisbezoek. Die dominee was er pas. Hij zei dat ik een flink kind was. Dominee Zandt heeft mij gedoopt en mijn grootmoeder heeft mij gedragen. De buurman heeft mij bij de doop weggebracht met de tentwagen, Egbert van 't Oever.

Ik ging met 4 jaar naar de kerk, twee keer. Dominee Zandt die preekte twee uur. In die tijd deden ze dat allemaal. Ik heb hem nog een jaar gehoord. Hij dronk altijd drie glazen water op voordat hij preekte. Hij had een hekel aan voetballen en sportvelden. Toen zij hij een keer van de preekstoel af: "mocht er deze middag nog eens een voetballer bekeert worden, denk dan maar niet: ik ben toch veel beter (het mag natuurlijk niet), want wij zijn ook allemaal zondaars." Hij kwam op het trapje van de preekstoel en dan keek hij op zij weg, of er ook veel volk in de kerk was.

Zijn vrouw, die was een deftige dame. Ze droeg 's winters een grote boa met een dierenkop eraan. Ze was familie van Berk de fabrikant. Ze hadden geen kinderen, maar wel een grote hond.

Ik ging ook naar de zondagschool en dat duurde een uur. Je moet een psalmversje leren en een tekst. Met de kerstdagen kreeg men chocola uit een grote ketel en een boekje. Zondagschool, dat duurde zondags wel een uur en dan naar de kerk en dan zat je wel drie uur ...

Niet iedereen voelde geestverwantschap met dominee Zandt. Er kwamen soms Kamper theologiestudenten uit nieuwsgierigheid hem beluisteren. Ze keerden dan wel eens spottend lachend over de Kamper brug terug. Volgens de al genoemde beschrijving door H. Hille was ds. Zandt voor hen een zwartgallig predikant, die er ziekelijk godsdienstige gevoelens op nahield. De kinderen in de dorpskerk dachten gelukkig heel anders over hun dominee. Het verhaal gaat dat er in de overvolle kerk meestal kinderen binnen het doophek, vlak onder de kansel werden neergezet. In het vuur van zijn preek 'sproeide' de dominee nog wel eens. Dit merkten de kinderen natuurlijk wel degelijk, maar vonden het niet erg: 'het geeft niks, want het is spuug van dominee Zandt...'

Een student van de Hogeschool te Kampen schreef eens in een artikeltje over een wandeling van de stad Kampen naar Blokzijl. Hierin lezen we het volgende fragment: (noot 4)

'De tocht ging eerst over de hoge Grafhorsterdijk, waartegen het dorp IJsselmuiden zo vertrouwensvol aanleunt. Daar hoedde in die dagen dominee P. Zandt, toen even in de dertig, zijn kudde. Als studenten hielden we van excentriciteiten; we woonden bij hem wel eens een dienst bij. Als hij onder de voorzang binnen kwam, wierp hij eerst een schuwe blik door de kerkruimte; daarna stond hij aan de voet van de trap zo lang te bidden, dat het slepende zingen al een poosje verklonken was, voordat hij naar boven klom. Ik heb hem horen preken over het gebed, en toen een hele catalogus van gebeden horen opsommen, waarvan ik de namen, behalve dan van schietgebedjes, nooit eerder had vernomen. Ik herinner me ook nog een preek over 'Jona, de zoon van Amitthai'; en daar Jona 'duif' betekent, liet dominee Zandt alle duiven, die in de Bijbel voorkomen, door de kerk fladderen; terwijl de vertaling van Amitthai als 'Mijn (Gods) trouw' aan de lopende band verschillende bijbelse tafrelen liet passeren, waarin de trouw Gods zich had gemanifesteerd; zo heette bijvoorbeeld de plek van Mozes' biezen kistje Amitthai. En de toepassing was: zijt gij Jona, de zoon van Amitthai?'

Tot zover deze oog- en oorgetuige...

Bij het dreigen van en het uitbreken van de 1^{ste} wereldoorlog werden steeds meer jonge, strijdbare mannen, onder de wapens geroepen. Wanneer deze jongens voor het eerst naar hun garnizoen afreisden, bracht dominee Zandt hen persoonlijk naar het station. We veronderstellen dat hij ze dan, lopend door de Nieuweweg, wees op de Almachtige Vader in de hemel, Die mee zou gaan en aan Wie zij zich toevertrouwen mochten.

De oorlog zag hij als een ingrijpen en een oordeel van God. Regelmatig haalde hij dit aan in zijn preken. Maar ook: *'Vreest niet, al verheffen zich de wateren, al daveren de bergen, al verandert de aarde van haar plaats; de Heere is met u en zal u helpen bij het aanbreken van de morgenstond'*.

Dominee en mevrouw Zandt



Dominee Zandt was niet alleen gericht op geestelijke en/of kerkelijke zaken. Ook de plaatselijke politiek had zijn belangstelling. Misschien moeten we zeggen dat hij ook via de politiek invloed probeerde uit te oefenen, gedrongen door zijn wil om te strijden voor de eer van God, voor een burgerlijk leven naar Gods Woord en Wet. De handhaving van de publieke zondagsheiliging was bijvoorbeeld een belangrijk punt. In de Notulen van de kerkenraad van 29 juli 1913 lezen we bijvoorbeeld: *'Tenslotte neemt de voorzitter nog op zich een adres aan de gemeenteraad of van IJsselmuiden of van Kampen of van beide samen te stellen, waarin verzocht zal worden het voetbalterrein gelegen aan de Nieuweweg 's zondags te willen sluiten. Op de volgende vergadering zal dit voorgelegd worden'*. Enkele weken later constateerde de kerkenraad echter tot haar vreugde dat dit niet meer nodig is. 1 September 1913 : *'Ten aanzien van het voetbalterrein bij het station had de gemeenteraad alhier zodanige maatregelen genomen dat een verzoekschrift niet meer nodig is, omdat door die maatregelen het voetbalterrein niet meer gebruikt kan worden'*. Men besluit op dat moment nog wel de Kamper Statenleden Noordzij en ten Kate te bezoeken, in de hoop dat zij hun invloed kunnen aanwenden, opdat het gemeenteraadsbesluit niet mogelijk door de Gedeputeerde Staten vernietigd zal worden. Wijlen Hommo Reenders schreef hier uitgebreider over in zijn boek 'Kerk aan de overkant, Gereformeerden in IJsselmuiden en Grafhorst'.

De Kamper Courant geeft ons in deze jaren af en toe ook nog een leuk kijkje in de Hervormde Gemeente. We lezen bijvoorbeeld in de krant van

Donderdag 25 Januari 1912

• De meisjes-vereeniging Immanuel te IJsselmuiden hield weder haar gewone jaarlijksche uitdeeling van gemaakte kleederen. Veele behoeftigen mochten zich met het een of ander warm kleedingsstuk verblijden. 196 stuks werden er in het afgeloopen jaar vervaardigd, verdeeld als volgt: 24 lakens, 24 kussensloopen, 37 hemden, 28 paar kouzen, 21 borstrokken, 16 broeken, 6 kielen, 12 wollen schorten, 12 kartoenen schorten, 8 meisjes schorten en 8 boezelaars.

Zondag 22 December 1912

• Woensdag 18 December j.l. herdacht de Christelijke Jongelingsvereeniging 'Gedenkt het Woord' te IJsselmuiden haar 25-jarig bestaan. Aan den avond van genoemden dag trad Ds. Zandt voor haar en belangstellenden op in de kerk aldaar. Spreker had als uitgangspunt van zijn rede Prediker 12 : 1 'en gedenk aan uwen schepper in de dagen uwer jongelingsschap.' In krachtvolle bewoordingen bepaalde hij zijn gehoor bij de ernstige waarschuwing alsook bij het hooge bevel, welke in de woorden van den eeuwenouden Prediker vervat liggen. Na afloop dezer rede vierde de vereeniging onder leden en vrienden nog geruime tijd haar verjaringsfeest, waarbij psalmgezang en voordrachten en toespraken elkander afwisselden.

Woensdag 24 Februari 1915

• Gisteravond had in de Herv. Kerk te IJsselmuiden een verg. plaats waarin Ds. Hupkes van Wanswerd, vroeger te Staphorst, sprak over het belang van de oprichting van een Christelijke School aldaar. Ds. Hupkes hield zijn rede naar aanleiding van Markus 10 vers 14, laatste gedeelte: 'laat de kinderen tot mij komen, want der zulken is het Koninkrijk der Hemelen'. Na afloop werden ouders en verdere belangstellenden uitgenodigd nog na te blijven, om het plan der oprichting te bespreken. De Kerk was goed bezet.

De kerkenraad

We zien, dat in tegenstelling tot bijvoorbeeld de Hervormde Gemeenten van Kampen, Kamperveen en Mastenbroek de kerkenraad van IJsselmuiden en Grafhorst het vertrouwen genoot van de meerderheid van de gemeente. In genoemde plaatsen bestond een grote tegenstelling tussen de min of meer verlichte bovenlaag, die de kerkenraad samenstelde en geestverwante predikanten beriep, en de grote meerderheid van het eenvoudige en onmondige kerkvolk, dat gehecht was aan de oude paden. In IJsselmuiden en Grafhorst bestond deze tegenstelling echter niet of nauwelijks.

Wanneer de mannelijke lidmaten bij de tienjaarlijkse stemming de mogelijkheid kregen om invloed uit te oefenen op de samenstelling van de kerkenraad en de beroeping van de predikant hebben zij hiervan dan ook geen gebruik gemaakt. In de drie genoemde gemeenten gebeurde dat wel, maar de overgrote meerderheid van de gemeente IJsselmuiden en Grafhorst kon zich goed vinden in het gevoerde beleid. Zij had er geen behoefte aan om hierin verandering aan te brengen.

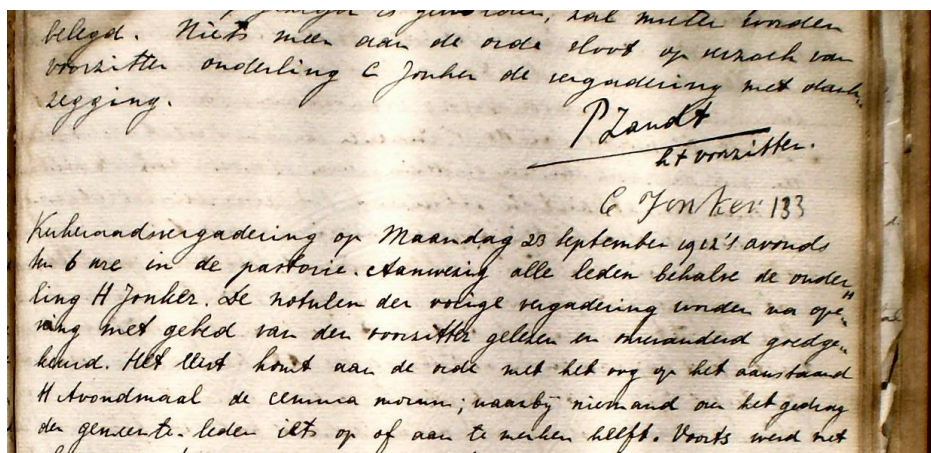
In de regel deden de ambtsdragers dienst gedurende een periode van drie jaar. Daarna werden zij opgevolgd door een ander gemeentelid, gekozen door de kerkenraad, die zichzelf dus aanvulde. Opvallend is, hoe ongeveer vanaf het midden van 19e eeuw het steeds meer gewoonte werd om aftredende ambtsdragers te herkieszen. Het gevolg hiervan was, dat sommige ouderlingen vier perioden van drie jaar achtereenvolgens dienst deden, ja zelfs nog langer.

De zielsverbondenheid van dominee Zandt met de broeders van de kerkenraad was groot. Misschien wel het grootst met ouderling Hendrik Jonker, machinist op het gemaal aan de Kamperzeedijk. Vaak zag men de dominee 's maandags lopend naar het gemaal gaan om met de ouderling de kerkelijke zaken te bespreken. Maar niet alleen werd er gesproken, vooral werd er gebeden. Ook de kerkvisitatoren ondervonden steeds dat de kerkenraad en de predikant van IJsselmuiden schouder aan schouder stonden!

De notulen van de kerkenraadsvergaderingen zijn erg summier. Eigenlijk zijn het niet meer dan besluitenlijstjes. De kerkenraad kwam niet vaak bijeen - gemiddeld zes keer per jaar - , behalve wanneer de

gemeente vacant was en een predikant beroepen moest worden. De belangrijkste vergaderingen waren die, welke gehouden werden vlak voor het Avondmaal. Andere gewichtige vergaderingen waren die, waarin de diaconie rekening en verantwoording aflegde van inkomsten en uitgaven, die waarin ambtsdragers werden verkozen en die, waarin jonge mensen werden toegelaten tot het doen van openbare belijdenis van hun geloof.

In 1912 besluit men tevens 'om enigszins gewichtige zaken, van welke aard dan ook, niet meer als voorheen wel eens geschiedde, in mondelinge bespreking na afloop der zondagse godsdienstoefening te behandelen, maar dit alleen op de kerkenraadsvergadering in de week te regelen...'



uit het notulenboek van de kerkenraad; handschrift dominee Zandt

Opgemerkt kan nog worden dat ds. Zandt zich afzijdig hield van de in 1906 opgerichte Gereformeerde Bond, maar juist niet van de Gereformeerde Zendingsbond. Zending behoorde immers tot één van de belangrijke opdrachten van de kerk.

Kerkenraadsleden

In 1910 bestond de kerkenraad uit de ouderlingen C. Jonker, W. van Delden, H.J. Bruins en H. Jonker en diakenen A.J. v. Asselt, H. Bos, A. Gols en G. Riezebos. In het daaropvolgende jaar gaf diaken Gols te kennen 'wegens hoge jaren en zwakte des lichaams geen herbenoeming te kunnen aannemen'. W. Koersen volgt hem op. Door zijn plotselinge dood wordt in de vacature G. Riezebos gekozen Hermannus Riezebos. Ouderling W. v. Delden wordt in 1912 op 94 jarige leeftijd plechtig in de openbare godsdienstoefening herbevestigd, maar zal in 1915 overlijden. Verder blijft de kerkenraad in deze samenstelling functioneren tot het vertrek van dominee Zandt.

Ouderling Willem van Delden

Geboren op 30 december 1818 te Grafhorst, zoon van Jan van Delden, schoenmaker én wethouder te Grafhorst, en Aaltje Willems ten Brinke. Willem had als beroep veehouder en was sinds 1863 getrouwd met de 11 jaar jongere Geesje van der Haar. Zij kregen 2 zonen.

Een man met herinneringen aan de grote watersnoodramp van 1825 (er verdrinken 6 inwoners en er blijken 26 van de 64 aanwezige woningen in Grafhorst weggeslagen en 12 zwaar beschadigd. Aan vee verliest de Grafhorster bevolking 37 runderen en 2 paarden). Ook hebben hij én zijn gezin de grote brand van 1849 meegemaakt (van de 60 huizen die er in het kleine stadje staan branden er 57 af).

Sinds 1877 was broeder van Delden al ouderling. In de vacante periode tussen de predikanten E. C. Gravemeyer (1873 – 1875) en J. Beyer (1883 – 1886) bevestigd. In

die roerige jaren niet meegegaan in de nieuwgevormde gemeente te Grafhorst onder ds. Johannes de Vries, de latere Oud Gereformeerde Gemeente, maar trouw gebleven aan de 'moederkerk'. Ongeveer 38 jaar bekleedde hij dit ambt, tot zijn dood in 1915. Op 20 december 1915 notuleert men in de kerkenraadsvergadering dat Br. van Delden op 30 november in de ouderdom van bijna 97 jaar is overleden. *'Veel heeft de gemeente aan hem te danken...'*

We komen de naam van Willem van Delden ook een aantal keren tegen in de Kamper Courant. Naast ouderling is hij namelijk ook ruim 30 jaar raadslid van de gemeente Grafhorst geweest.

Krant van Donderdag 1 Januari 1914

• *Gisteren herdacht de heer W. van Delden, lid van den raad der gemeente Grafhorst, zijn vijf en negentigste verjaardag. De krasse man mag zich nog in een goede gezondheid verheugen en wandelt iedere Zondag naar de Hervormde kerk te IJsselmuiden, waarvan hij ouderling is. Ook bezoekt hij nog geregeld 's maandags onze weekmarkt, en een enkele keer ook nog in Zwolle. Velen wenschten hem geluk o.m. Kerkbestuur en Gemeentesecretaris.*

Afscheid en vertrek

In december van 1912, na ruim 2 jaar in IJsselmuiden te hebben gestaan, ontving dominee Zandt het eerste beroep van elders. Het was de gemeente van Maartensdijk die hem beriep. Daarna volgden nog 10 beroepen, in 1913 die van Montfoort, Gameren in de Bommelerwaard, Tholen en Ede, in 1914 die van Veenendaal en Staphorst en in 1915 de beroepen van Barneveld, Rouveen, Bruchem, Ede, Montfoort, Rijssen, Waarder en tenslotte van Ede. Eind augustus 1915 heeft hij dit beroep aangenomen.



*Hervormde
pastorie
aan de
Dorpsweg*

Hoewel hij veel brieven kreeg uit deze plaats met het verzoek vooral te bedanken, nam hij het beroep van Ede aan. In deze plaats kon lang niet iedereen ds. Zandt waarderen. Vooral het waarschuwend en ontdekkend element in zijn prediking stond velen niet aan. Ondanks alle tegenstand moest de dominee aan de roepstem gevolg geven. De zondag ná het aannemen van het beroep sprak ds. Zandt IJsselmuiden toe: *'dat de Heere onze harten richte tot Een, Die bij de wisseling aller dingen niet verandert. God geve door Zijn gezegende Geest in onze harten een waar geloof, dat, al zinken de aardse tronen, Zijn troon vast staat; en dat door het rumoer der volkeren wel bewegen de aarde met derzelve bewoners, doch niet de eeuwige voornemens Gods ten goede van Zijn volk'*.

Op zondag 24 oktober 1915 'des namiddags te twee uur' heeft ds. P. Zandt zijn afscheidsrede gehouden. De ruime, vergrootte dorpskerk, was tot in alle hoeken gevuld. Wegens plaatsgebrek moesten zelfs kerkgangers naar huis terugkeren. De nu 35-jarige dominee mocht tot roem van Gods genade getuigen dat hij, ondanks zonde en gebrek, zich op de kansel van IJsselmuiden meermalen op de vleugelen van het gebed gedragen had gevoeld en 's Heeren nabijheid soms duidelijk had mogen opmerken.

Op de maandagavond van de 25^{ste} oktober wordt er dan toch echt definitief afscheid genomen. Dit in de kleine 'broederkring'. Aanwezig is ook de consulent ds. G. Tichelaar van Wilsum. *'Aan de orde is de losmaking van ds. P. Zandt vanwege zijn vertrek naar Ede en die de vorige dag afscheid genomen had van de gemeente met een leerrede over 2 Kor. 1 : 18 en 19. De benodigde acte wordt voorgelezen en ondertekend. Voorzitter dankt voor de vele en grote welwillendheid die hij heeft ondervonden en wenst hen en de consulent 's Heeren onmisbare zegen toe. De consulent dankt de voorzitter namens de kerkenraad en spreekt de wens uit dat het hem welga in Ede. Met een enkele handdruk die de dank en goede wensen jegens elkander vertolkt werd het voorzitterschap overgedragen. De boeken en bescheiden in het archief werden in de beste orde bevonden en daarna aan consulent en kerkenraad overgedragen. Hiermee was de predikant losgemaakt van al zijn betrekkingen op kerkenraad en gemeente.'*

Na het vertrek van dominee Zandt werd het beroepingswerk opnieuw onmiddellijk ter hand genomen. Opvallend is dat ook nu namen van de predikanten Doornveld, Deur en Keck op de dubbeltallen voorkomen. Het eerste uitgebrachte beroep was dat op ds. P. Kruijt te Gouderak, het tweede op ds. C.J. Leenmans, het derde op ds. D.E.J. Hupkes, het vierde op ds. D.T. Keck en het vijfde op ds. T. Lekkerkerker. Deze dominee nam het beroep aan.

Teunis Lekkerkerker staat bekend als een eenvoudig en innemend man, maar was ook wel een duidelijk en bevindelijk prediker voor wiens geestelijk leven velen hoge achting hadden. Hij was sinds 1896 predikant en had reeds in 4 gemeenten gestaan.

Een belangrijke gebeurtenis uit de periode Lekkerkerker is de oprichting van de Christelijke Schoolvereniging in 1917. In 1922 mocht de dominee de eerste steen leggen van de nieuw te bouwen School met de Bijbel aan de Dorpsweg.

In oktober 1921 vertrekt dominee Lekkerkerker naar Delft, waar hij, evenals ds. Zandt, nog vele jaren heeft gearbeid. Na het afscheid van deze dominee werd opnieuw gedacht aan dominee Zandt. Misschien wel gevoed door de wetenschap dat IJsselmuiden nog steeds een warme plek in het hart van deze oud predikant heeft. En de herinnering aan zijn afscheidsdienst van de gemeente van Ede, 2 jaar daarvoor, toen de woorden hebben geklonken: *'Geliefde gemeente van Ede, was het mij voor vier jaren zeer moeilijk mijne gemeente van IJsselmuiden te verlaten, ik ga ook thans niet zonder smartgevoel van u henen'*. Verderop in de preek herhaalde hij: *'Voor vier jaren ben ik tot u gekomen uit het mij geliefde IJsselmuiden...'*

Het eerste dubbeltal voor een te beroepen predikant bestaat dan ook uit ds. P. Zandt te Delft en ds. C. Bouthoorn te Dordrecht. Maandag 21 november 1921 is de stemming van half een tot twee uur. Al is deze stemming naar ons idee voor werkende huisvaders wel op een heel lastig tijdstip, er worden uitgebracht 118 stemmen, waarvan 1 blanco en 5 van onwaarde. Ds. P. Zandt heeft 58 stemmen en ds. C. Bouthoorn 54 stemmen, zodat gekozen is ds. P. Zandt te Delft. De beroepbrief wordt ingevuld en ondertekend.

Er zijn op deze stemming 118 lidmaten aanwezig, de daaropvolgende stemmingen in verband met een te beroepen predikant werden bezocht door ongeveer 30 lidmaten. Het moge duidelijk zijn dat het gestelde dubbeltal naar verhouding veel leden op de been heeft gebracht. Bijna evenveel tegenstanders als voorstanders voor een beroep op dominee Zandt. Nu is het heel goed mogelijk dat dominee Bouthoorn door velen bijzonder werd gewenst, maar ook de indruk dat een deel van de gemeente niet zat te wachten op een tweede ambtstermijn van dominee Zandt laat ons niet geheel los.

Wat verder niet in de kerkenraadsnotulen is opgenomen, maar wel wordt beweerd aan de hand van het persoonlijke archief van ds. Zandt, is dat 2 kerkenraadsleden de beroepbrief niet hebben willen ondertekenen. Dit versterkt ons gevoelen...

Tenslotte

Een aantal zaken betreffende dominee Zandt willen we nog opmerken. Al was hij in later jaren politicus, hij bleef toch echt ook dominee. Veel bleef hij preken. In 1949 bijvoorbeeld maar liefst 256 keer. Hij preekte veel in evangelisaties, gemeenten die betrekkelijk los stonden van de Nederlandse Hervormde Kerk. Ds. Zandt bleef de volkskerk echter wel altijd trouw. *'Mensen, verlaat nooit de Hervormde Kerk. Als ze mij er vóór uitjagen, dan kom ik er áchter weer in. Blijf maar waar je bent, want in het leven van die gescheiden kerken zul je ook bitter teleurgesteld worden en het is Gods weg niet'*.

Zwolle had een speciaal plekje in zijn hart. In die omgeving verkeerde hij graag. Hij preekte er in de Hervormde Evangelisatie 'Elim'. De Evangelisatie te Zwolle werd bezocht door ongeveer 350 personen. Op geen enkele plaats heeft hij na zijn emeritaat zoveel gepreekt als in Zwolle. Zeker eenmaal per maand een hele zondag. In 1955 overleed zijn vrouw op 73-jarige leeftijd. Nu verouderde ds. Zandt sterk. In 1961 zou hij zelf overlijden. De laatste preek hield hij in Schiedam. Op 4 maart overleed hij in de leeftijd van 80 jaar, twee dagen voor zijn verjaardag. De begrafenis vond plaats in IJsselmuiden op de 'Kamper Begraafplaats'. Daar lag uiteraard ook zijn vrouw, evenals haar familie. Vooraf was er een rouwdienst in de Broederkerk in Kampen, die via een geluidsverbinding te volgen was in de Nieuwe Kerk en het kerkgebouw van de Gereformeerde Gemeente.



Van dominee én politicus Zandt zijn vrij veel preken, meditaties en redevoeringen uit de tweede kamer bewaard gebleven en in de jaren '80 zijn 3 delen met verzamelde geschriften uitgegeven.

De herinnering aan de naam van dominee Pieter Zandt wordt in IJsselmuiden en verre omstreken levend gehouden door de naam van een in 1985 opgerichte reformatorische scholengemeenschap. Kunnen we verder ook spreken van bijvoorbeeld een (geestelijke) nalatenschap van ds. Zandt? De meeste ouderen onder ons weten dat hun (groot)ouders met respect over deze dominee hebben gesproken. Door velen werd de prediker én de prediking zeer geliefd. Wat nu, 100 jaar later, moeilijk valt te bepalen, is de vraag voor hoevelen de bediening van dominee Zandt tot zegen is geweest. Maar, wat we zeker weten is, dat Die 't heden kent, de toekomst overziet, laat van Zijn woorden geen ter aarde vallen; en 't werk der eeuwen dat zijn Geest omspant, volvoert zijn hand.



Vaak liet dominee Zandt zijn lievelingslied Psalm 36 : 6 zingen. In dat vers ligt het geheim van Davids kracht verklaard *'en dat geheim zal ook het geheim van onze levenskracht moeten zijn'* was iets wat de dominee zijn hoorders bij herhaling voorhield...

*Bij U, Heer', is de levensbron;
Uw licht doet, klaarder dan de zon,
Ons 't heuglijk licht aanschouwen.
Wees, die U kennen, mild en goed,
En toon d' oprechten van gemoed
Uw recht, waar z' op vertrouwen.
Dat mij nooit trotse voet vertrapp',
Noch boze hand in ballingschap
Ellendig om doe zwerven.
Daar zijn de werkers van het kwaad
Gevallen in een jammerstaat,
Waarin zij hulploos sterven.*

- noot 1 : Volgens Hille in 'Als een vogel uit een boom geschoten, Leven en werk van ds. P. Zandt'.
- noot 2: Aantekeningen betreffende het gezin van Pieter Alje Zandt die ruim een jaar in IJsselmuiden woonde.
- noot 3 : Deze en nog veel meer aantekeningen heeft mevrouw Holstein in de laatste jaren van haar leven opgeschreven en zijn samengevoegd in een boekwerkje, in eigen beheer uitgegeven door Bea Vermeer en met toestemming door ons overgenomen.
- noot 4 : Genomen uit - J.D. Boerkoel; Een ontmoeting. Fragmenten uit een serie artikelen uit 'De Bazuin' 1960-1961, in: J. van Gelderen e.a. (red.), Honderd plus tien. De Gereformeerde Kerken in Nederland en haar Hogeschool te Kampen. Pagina 195. Kampen 1975.

Bronnen en literatuur:

- Aan de monding van de IJssel; J.A. Paasman
 - Biografisch Woordenboek van Nederland deel 4
 - Wat is er meer te doen aan Mijn wijngaard?; Oud Gereformeerde Gemeente te Grafhorst
 - Hervormd IJsselmuiden en Grafhorst in de 19^e eeuw; H. Reenders in de Kamper Almanak van 2003
 - Kerk aan de overkant, Gereformeerden in IJsselmuiden en Grafhorst; H. Reenders
 - Als een vogel uit een boom geschoten, Leven en werk van ds. P. Zandt; H. Hille
 - Rond de opening van de Pieter Zandt scholengemeenschap; D. Vogelaar e.a.
 - Zalig zijn de doden die in de Heere sterven. Verslag van de begrafenis van ds. P. Zandt
 - Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme
 - Biografisch Woordenboek van Nederland
 - De Gezinsgids, 13^e jrg. no. 12; B.J. van Wijk
 - Landingsplaatsen, over theologie en leven; dr. H. Jonker
 - Aaltje Hendrikje Holsteijn, Talie, 22 november 1910 - 31 oktober 2002, eigen uitgave door Bea Vermeer
 - J.D. Boerkoel; Een ontmoeting. Fragmenten uit een serie artikelen uit 'De Bazuin' 1960-1961, in: J. van Gelderen e.a. (red.), Honderd plus tien. De Gereformeerde Kerken in Nederland en haar Hogeschool te Kampen. Pagina 195. Kampen 1975.
 - www.kerkgeschiedenis.weblog.nl
 - Diverse andere sites op internet
- Uit het archief van de Hervormde Gemeente van IJsselmuiden en Grafhorst: doop, trouw en begraafboeken, lidmatenregisters, notulen van Kerkvoogden en Notabelen, notulen van de Kerkenraad, registers van inkomsten en uitgaven van de Kerkvoogden evenals die van de Diaconie, registratie van de zitplaatsenverhuur en andere losse stukken.
- Uit het Gemeentearchief te Kampen: diverse jaargangen van de Kamper Courant, diverse delen van de verschillende Bevolkingsregisters en de Burgerlijke Stand.

Met dank aan meerdere leden van de 'Werkgroep Kerkgeschiedenis IJsselmuiden-Grafhorst' die kranten, kerkenraadsnotulen en kasboeken digitaal maakten en samenvatten!